УДК 371.214.41=512.145

М.М. Шәкүрова

XIX ГАСЫР АХЫРЫ – XX ГАСЫР БАШЫ ГАЛИМНӘРЕНЕҢ ХЕЗМӘТЛӘРЕНДӘ РУС ҺӘМ ТАТАР ТЕЛЛӘРЕНӘ ӨЙРӘТҮНЕҢ ФӘННИ НИГЕЗЛӘРЕ

Хронологически разработка научных основ методики преподавания русского и татарского языков относится ко второй половине XIX и первой четверти XX века (В.В. Радлов, К.Д. Ушинский, К. Насыри, Г. Ибрагимов и др.). В этот период основное внимание сосредоточено на изучении языка, на целях и задачах, методах и формах обучения языку как родному и неродному. Автор статьи считает деятельность Каюма Насыри исходной вехой лингвистической, а впоследствии и методической науки. Его идеи оказали решающее влияние на формирование лингвометодической науки.

Ключевые слова: научное наследие, преподавание татарского языка, обучение грамоте на русском языке, В. Радлов, К. Ушинский, К. Насыйри, Г. Ибраһимов.

Chronologically, the development of the scientific foundations of the methods of teaching the Russian and Tatar languages dates back to the second half of the 19th and the first half of the 20th centuries (V.V. Radlov, K.D. Ushinsky, K. Nasyri, G. Ibrahimov, etc.). During this period, the main attention is focused on learning the language, on the goals and objectives, methods and forms of teaching the language as native and non-native. The initial milestone of linguistic and later methodological science, without any doubt, should be considered the activity of Kayum Nasyri. His ideas had a decisive influence on the formation of linguo-methodological science.

Keywords: scientific heritage, teaching the Tatar language, literacy in Russian, V.V. Radlov, K.D. Ushinsky, Kayum Nasyri, G. Ibrahimov.

Татар мәгарифе тарихында үзләренең бөтен гомерләрен, белемнәрен рус һәм татар халкының телен, тарихын өйрәнүгә, татар мәгарифен үстерүгә, татар балаларына рус телен укытуга багышлаган бер төркем галимнәр, укытучы-методистлар бар: В. Радлов, К. Ушинский, К. Насыйри, М. Корбангалиев, Р. Газизов һ.б. Җәмгыятьтәге үзгәрешләр татар телен укыту методикасының 200 елдан артык зур тарихын читләтеп үтмәде. Соңгы елларда XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башларында телгә өйрәтү методикасына үзләреннән өлеш керткән методистларны барлау, аларның хезмәтләрен өйрәнү кирәклеге ачыкланды: И. Хәлфин, И. Гиганов, А. Троянский, М. Казимбәк, Г. Ваһапов, М. Бикчурин, Н. Ильминский, М. Мәхмүдов, М. Иванов, С. Кукляшев, В.В. Радлов, К. Насыйри һ.б. Шулар арасында татар халкы тарихы, татар мәгарифе үсешенә зур өлеш керткән мөгаллим-филолог Василий Васильевич Радлов та (1837–1918) бар. Ул – төрки телләр белеменә нигез салучыларның берсе [Кононов, 1972, с. 7–15].

Мирасы гаять зур һәм күпкырлы: диалектография һәм диалектология, лексикография һәм лексикология, төрки телләрнең чагыштырма фонетикасы һәм грамматикасы, төрки текстология, рун, уйгур һәм гарәп алфавиты белән язылган төрки язма истәлекләр, төрки фольклор, төрки этнография һәм археология, мәктәп дәреслекләре, уку китаплары. В. Радловның «Төрки халыкларның халык әдәбияты үрнәкләре» («Образцы народной литературы тюркских племен», 10 томда, СПб., 1866–1907), «Төрки телләр буенча сүзлек тәҗрибәсе» («Опыт словаря тюркских наречий», 4 томда, СПб., 1893–1911), «Төрки телләрнең чагыштырма грамматикасы. I. Фонетика» (Лейпциг, 1882–1883) кебек дөньякүләм танылган хезмәтләре бүген дә әһәмиятен югалтмаган. Ул XIX гасырның икенче яртысында татар лингвистик терминологиясе үсешенә үзеннән зур өлеш керткән [Закирова, 2011, с. 124–129].

XIX гасырның 1860 елларында бер төркем рус педагоглары (П. Редкин, К. Ушинский, А. Воронов, Д. Семенов, В. Стоюнин һ.б.) Санкт-Петербургта Педагогик җәмгыять төзиләр: искечә укыту алымнарын, тәрбия чараларын, дәреслекләрне тәнкыйтьлиләр, Россиядә грамоталылык дәрәҗәсе түбән булуны ассызыклыйлар, бигрәк тә авыл җирләре өчен белемле укытучылар әзерләү, алар өчен китапханәләр ачу турында фикерләшәләр. «Педагогик елъязмалар» дигән журнал да чыгаралар [Антология, 1990, 7]. Кызганычка каршы, 1879 елда патша хөкүмәте бу Педагогик җәмгыятьне яба.

Укырга, язарга өйрәтүче методистлар арасында галим һәм педагог, дәреслекләр һәм методик хезмәтләр авторы К. Ушинский да бар («О первоначальном преподавании русского языка»; «Руководство к преподаванию по «Родному слову»; «Родное слово» 1, 2, 3 годы; «Человек как предмет воспитания»). Әлеге хезмәтләрендә ул рус телен укытуда өч максатны билгеләгән: 1) сөйләм телен үстерү (әңгәмә ысулын кулланып, махсус күнегүләр үткәрү, күрсәтмә әсбаплар кулланып, сочинение яздыру, укучыларны иҗади эшчәнлеккә күнектерү һ.б.), 2) туган телнең байлыгын аңлы рәвештә үзләштерү, 3) грамматиканы өйрәнү. Мәсәлән, грамматикага өйрәткәндә, 15 нче дәрестә И. Крыловның «Ике ир» («Два мужика») мәсәленә нигезләнеп, сүзлек эшен башкару, сорау-җавап формасы, синтаксик, этимологик һәм орфографик анализлар ясау, төрле язма эшләр үткәрү кебек эш төрләре тәкъдим итә. К. Ушинский грамматиканы укучыларга өйрәтеп кенә калмаска чакыра, ныклы күнекмәләр булдыру турында да әйтә: *«Грамматическая правильность речи из устной и письменной есть не только знание, но и привычка, или, лучше сказать, очень сложная и обширная система мелочных навыков выражать свои мысли правильно в речи и на письме»* [Ушинский, 1949, с. 234]. Шул рәвешле, ул игътибарны телдән сөйләм һәм язма сөйләмне бергә үреп алып бару, инша яздыру, укыганны кыска һәм аңлаешлы итеп башкаларга җиткерә белүгә дә юнәлтә. К. Ушинскийның фикерләренә нигезләнеп, XX гасыр башларында чыккан татар теле дәреслекләрендә бу төр эшчәнлекләргә беренчеләрдән булып Г. Ибраһимов игътибар итә.

Ул үзенең «Татар телен ничек укытырга. Телебезнең методикасы турында бер тәҗрибә» (1916) дигән хезмәтендә балаларны ана телендә дөрес укырга һәм язарга өйрәтү, уку дәресләрен оештыру, грамматик кагыйдәләрне җиңел үзләштерү ысулларын күрсәтә, инша яздыру тәртибен аңлата [Ибраһимов, 1916, б. 78].

2021 елда Ф. Йосыпов дөньякүләм атаклы В. Радловның 10 томлык фундаменталь хезмәтләре арасыннан 4 нче томын («Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Наречия барабинцев, тарских, тобольских, тюменских татар») русчага тәрҗемә итеп, беренче тапкыр бастырып чыгарды. 912 биттән торган әлеге хезмәт себер татарларының рухи байлыгын туплаган кыйммәтле материалны үз эченә алган [Радлов, 2012, с. 400].

В. Радлов Казан гимназиясендә рус теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшләгән. 1876 елда, татар мәктәпләрендә рус теле укытучыларын әзерләү максатыннан, Казан татар укытучылар мәктәбен ачалар. Бу эшне башлап йөрүче һәм оештыручыларның берсе булган В. Радлов мәгърифәтче К. Насыйри, Ш. Әхмәровларны укытырга чакыра [Йосыпов, 2023, б. 148].

1872–1874 елларда В. Радловның өч дәреслеге басылып чыккан: «Белек» (1872), «Грамматика русского языка, составленная для татар Восточной России» (1873), «Первая книга для чтения» (1874). В. Радловның «Белек» дәреслеге кече яшьтәге балалар өчен татар телендә язылган беренче басма уку китабы булып тора. Биредә укучыларның сөйләм телен үстерү, укырга, язарга өйрәтү күз уңында тотылган. Дәреслек алты бүлеккә бүлеп бирелгән: «Гыйбрәтләр бәяны турында», «Җәнлекләр бәяны», «Үлән минераллар бәяны», «Вакыт белән Җир, Кояш, Айның бәяны», «Җәгърафия бәяны», «Урыс тарихыннан берничә хикәят». Бу бүлекләрдә 162 хикәя һәм фәнни-тарихи очерклар тәкъдим ителгән. В. Радловның талантлы шәкерте булган Н. Катанов та университетта төрки телләр грамматикасын, төрек-татар әдәбияты тарихын укыткан, шул телдә язылган текстларны укырга өйрәткән [Кононов, 1972, с. 8].

В. Радловны Россия Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы итеп сайлагач, 1885 елда аның урынына Казан укыту округының татар, башкорт, кыргыз мәктәпләре инспекторы итеп Шаһбазгәрәй Исмәгыйль улы Әхмәров билгеләнә. 1898 елда аның тырышлыгы белән татар мөгаллимнәренең белемен күтәрү курслары оештырыла.

XIX гасырның икенче яртысында рус-татар мәктәпләре күпләп ачыла башлый. «Кое-что о казанском мусульманстве» (1893) дигән китапның авторы («некий мусульманин») татарларга рус телен, культурасын, гореф-гадәтләрен, әдәбиятын өйрәнергә, рус халкы белән аралашырга, рус-татар мәктәпләренә балаларны курыкмыйча бирергә чакыра: *«Министерство же Народного Просвещения, по инициативе которого открывались русско-татарские школы, видя несочувствие населения, перестало открывать их вновь, предоставив татарам*

самим заботиться о средствах к умственному просвещению и приобретению знания русского языка» [Кое-что..., 1893, с. 14]. Тарихчылар бу «мусульманин»ның Казан татары, беренче Казан гимназиясен һәм Казан университетын тәмамлаган Шаһбазгәрәй Исмәгыйль улы Әхмәров икәнлеген исбатладылар. Ул татар мәктәпләрендә рус телен укыту методикасын эшләүгә дә күп көч куя.

Шулай итеп, XIX гасырда күпләп басылып чыккан сөйләүлекләр, үзөйрәткечләр, грамматика китаплары, сүзлекләр татар телен укыту методикасы өлкәсендә яңа фикерләр уята, укытуның эчтәлеген ачыкларга, эш алымнарын эзләргә, дөньяви уку-укыту системасына таба борылырга этәргеч ясый.

XIX гасыр – мәктәпләр, нигездә, рус телендә сөйләшүчеләр өчен дәреслекләр, үзөйрәткечләр, сөйләүлекләр язу, сүзлекләр төзү һәм тәҗрибә туплау чоры буларак тарихта билгеле (А. Троянский, М. Казимбәк, С. Кукляшев, М. Иванов, М. Бекчурин, Г. Ваһапов, Н. Ильминский, И. Кондратов, Г. Мәхмүдов, Г. Фәисханов, К. Насыйри һ.б.). Әлеге чорда татар теле Тобольск, Оренбург, Саратов, Әстерхан, Ставрополь, Симферополь гимназияләрендә укытыла. Яңа белем бирү системасы бер-берсе белән нык бәйләнгән дүрт баскычтан тора: югары – университет (һәр округта), урта – гимназия (һәр губернада), урталыкта – өязләрдәге училищелар (һәр өяздә берәр), түбән – мәхәллә (шәһәрләрдә һәм авылларда). Университет училищелар, гимназияләр, мәктәпләр ачуга, программалар, дәреслекләр эшләүгә, укытучылар әзерләү өлкәсендә зур тырышлык куя. 1804 елда Устав («Устав учебных заведений, подведомых университетам») басылып чыкканнан соң, яңа типтагы гимназияләр дә ачыла.

Габделкаюм Габденнасыйр улы Насыйров шулай ук К. Ушинскийның педагогика һәм уку-укыту методикасына караган фикерләрен дәвам иттереп, татар телен фән буларак мәктәпләрдә өйрәнү зарурлыгына басым ясый [Ханбиков, 1975, 17]. Ул 1825 елның 14 (2) февралендә элекке Казан губернасы Зөя өязе Югары Шырдан авылында укымышлы гаиләдә туган. К. Насыйри – тәрҗемәче, тарихчы, эпиграфист, тел галиме, лексикограф, педагог. Аның гыйльмимәгърифәтчелек эшчәнлеге XIX гасыр урталарыннан башлана. Ул төрле уку китаплары һәм дәреслекләр яза: «Нәху: Русча өйрәнүче татар егетләре вә татарча өйрәнүче рус егетләре өчен тәсниф кыйлынды» (1860), «Әнмүзәҗ» (1895). Мәгърифәтче укытучы буларак, татар һәм рус телләренең грамматикаларын яхшы белә, аларны чагыштырма методка нигезләнеп аңлата: «*...Ләкин гайре телне өйрәнәсе булсаң, ул вакытта үз телеңнең кавагыйдатен белмәк зарурдыр*» («Фәвакиһел җөләса»). Әлеге дөньякүләм танылган хезмәт бүген дә әһәмиятен югалтмый. К. Насыйри – XIX гасырның икенче яртысында татар лингвистикасы үсешенә үзеннән зур өлеш керткән галим. XX гасыр башында татарларга рус телен өйрәтү барышында файдаланылган табигый, тәрҗемәи (чагыштырма), катнаш һ.б. ысулларга тирән анализ ясаган, аларга үзенең тасвирый бәяләмәсен биргән галимә

Л.З. Шакирова чагыштырма ысулның нәкъ менә К. Насыйрилар заманында ук кулланылышка керүен һәм тәкъдим ителүен искәртә [Шакирова, 2003, с. 5–6].

XIX гасырның икенче яртысында рус-татар мәктәпләренең күпләп ачыла башлавында да бөек педагогның роле бик зур. Бу чорда К. Насыйриның татар һәм рус телләрен укытуга керткән өлешен билгеләп үтәргә кирәк [Шакурова, 2010, с. 208]. «Казан шәһәрендә мөселман балалары русча укый торган мәдрәсәнең ибтидасы» дигән хезмәтендә (1871) педагог К. Насыйри үзе күргән кыенлыклар, ачлы-туклы яшәүгә дә карамастан, укучыларны берәмләп эзләп табып, ихлас татар телен өйрәтүе, татар һәм рус мәдрәсәләрендә телгә өйрәтү вакыты, баланы русчага укытуда министрлык, инспектор хәзрәтләре, эти-әниләрнең фикерләре турында бәян итә: «*Бөтен кыш буенча утыз биш малайдан ким булмады, һәм укырга-язарга вә һәм гыйльме хисапка яхшы төшенүчеләр булды*» («Казан шәһәрендә мөселман балалары русча укый торган мәдрәсәнең ибтидасы»). Духовная семинариядә татар телен укыту белән бергә рус телен дә тирәнтен өйрәнә, соңыннан булачак галим Казан университетына ирекле тыңлаучы булып керә.

1889 елда татарларны русча укырга-язарга өйрәтү өчен, К. Насыйри «Кавагыйде кыйраәт русия» («Русская азбука») дигән китап яза. 24 битле бу әлифба, 50 дәрескә бүлеп, рус һәм татар хәрефләрен, сүзләрен чагыштырып, җентекләп эшләнгән. Телгә өйрәтүдә татарча-русча һәм русча-татарча сүзлекләре дә (1878, 1892) мөһим роль уйный: «*Сүзләрне берәм-берәм ятлап, һәрбер ишеткән сүзне исеңдә тотып, берәм-берәм зиһен тубалына тутырырга кирәк. Моның мисалы менә шундый: берәү, бер чиләк алып, урманга җиләк җыярга бара. Иң элек, урман авызына кергәч, чиләгенә бер җиләк өзеп сала. Шулай кичкә чаклы йөреп, чиләген тутыра*» («Русча-татарча лөгать»тән) [Насыйри, 1974, б. 36].

К. Насыйри әхлак, тәрбия, уку-укыту мәсьәләләрен бергә үреп бирә: «Гыйлемлек вә наданлык», «Ата-ана хакы», «Хәйләкәрлек», «Әдәп» һ.б. Педагог баланы яшьтән үк акны карадан, яхшыны яманнан аера белергә өйрәтсәк, үсеп җиткәч аңа күпкә җиңел булачагын, тормышта ориентлашып, үз урынын, үз юлын дөрес табачагын ассызыклый, «*... балалар яшь агач кебектер, яшь агач һәрникадәр кәкре булса да, төзәтмәк ансаттыр*»(«Әхлак рисаләсе» (1890)) [Насыйри, 1974, б. 38].

1892 елда аның «Кавагыйде китабәт» («Язу кагыйдәләре») дигән кулланмасы басылып чыга. К. Насыйриның «Әнмүзәҗ»ен (1895) шул чорның беренче гыйльми тулы грамматикасы дип атыйлар [Татар грамматикасы, 1998, б. 57]: «*Утыз-утыз биш елдан бирле ике тел фәннәреннән, ягъни үз телебездән вә дәхи рус теленнән балаларга сабак укытканда, хосусан рус телен укытканда үз телебезнең кагыйдәсен бәян кылгучы бер китапка мохтаҗ буладыр идем*». Шул уңайдан татар телен гыйльми өйрәнүгә, татар телен укыту методика-

сын үстерүгә зур өлеш керткән Казан тюркология мәктәбенең роле дә, һичшиксез, зур (В. Радлов, Н. Катанов, И. Бодуэн де Куртенэ, В. Богородицкий һ.б.).

Россиядә XIX гасыр ахырларына кадәр балаларны үстерү, аларны укыту, югары тәрбия бирү, ир балалар белән бергә кызларны да мәктәпкә тарту, мәктәпләр төзү, аларны ашату-эчертү рус һәм татар педагог-галимнәренең уртак проблемаларына әйләнә (С. Рачинский «Заметки о сельских школах» (1883)), Н. Ильминский «Казанская центральная крещено-татарская школа: Материалы для истории христианского просвещения крещеных татар» (1887), В. Сиповский «Чего недостает современной школе», «Чему и как учить» (1895) һ.б.). Алар арасында *«аягыма киярга юк дип укырга йөрмәүче балага кәвеш алып биргән»,* ач-ялангач шартларда, фатир эзли-эзли, шунда дәресләр үткәргән олы җанлы, белемле К. Насыйри да бар [Насыйри, 1974, б. 39].

К. Насыйриның педагогик һәм методик характердагы мәкаләләрен һәм китапларын өйрәнеп чыккач, шуны әйтәсе килә: ул шәкертләрнең психологиясен яхшы белгән оста педагог, уку-укыту һәм тәрбиягә караган мәсьәләләр белән бик теләп, яратып шөгыльләнгән, методика фәнен яхшы белгән тәҗрибәле укытучы булган. Аның лингвистика, методика өлкәсенә караган хезмәтләренең тарихи әһәмияте туган телебезгә, татарча укытуга игътибар бермә-бер арткан безнең заманда тагын да ачыграк күренә. Шул рәвешле, XIX гасырда К. Насыйри хезмәтләре, грамматика китаплары, сүзлекләре татар телен укыту методикасы өлкәсендә яңа фикерләр уятты, укытуның эчтәлеген ачыкларга, эш алымнарын эзләргә юнәлеш бирде.

XIX гасыр ахыры XX гасыр башлары – телгә өйрәтү методикасының нигезе эшләнгән чор. Бу чорда рус-татар мәктәпләре күпләп ачыла, укытуның эчтәлеге ачыклана, иң уңышлы ысуллар һәм алымнар тәкъдим ителә, грамматика китаплары, дәреслекләр бастырыла. Бигрәк тә рус һәм татар телләрен өйрәтүдә педагог-галимнәр В. Радлов, Н. Катанов, К. Ушинский, К. Насыйри, Г. Ибраһимовларның роле зур. Аларны телгә өйрәтү методикасының нигезен эшләгән, күләмле методик хезмәтләр язган оста педагог-галимнәр дип атарга тулы нигез бар.

Әдәбият

Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX в. / сост. П.А. Лебедев. М.: Педагогика, 1990. 603 с.

Закирова Л.И. Василий Васильевич Радлов. Казанский период деятельности. Казань: Ихлас, 2013. 291 с.

Ибраһимов Г. Татар телен ничек укытырга?: телебезнең методикасы хакында бер тәҗрибә. Казан: Сабах, 1916. 90 б.

Йосыпов Ф.Й. В.В. Радловның Казан чоры фәнни, педагогик эшчәнлеге // Фәнни Татарстан. 2023. № 1. Б. 143–155.

Кое-что о казанском мусульманстве. Казань: Типография и литография В.М. Ключникова, 1893. С. 93

Кононов А.Н. В.В. Радлов и отечественная тюркология // Тюркологический сборник. М.: Наука, 1972. С. 7–15.

Насыйри К. Сайланма әсәрләр. Ике томда. Беренче том. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. 320 б.

Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Часть IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар / сост. д-р филол. наук Ф.Ю. Юсупов). Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. 517 с.

Татар грамматикасы: Өч томда. 1 т. Мәскәү: «Инсан», Казан: «Фикер», 1998. 448 б.

Ханбиков Я.И. История развития педагогической мысли татарского народа. Казань: КГПИ, 1975. 162 с.

Шакирова Л.З. Обучение русскому языку в татарской школе: теория и практика / Л.З.Шакирова. Казань: Магариф, 2002. 191 с.

Шакурова М.М. Становление и развитие методики преподавания татарского языка в иноязычной аудитории // Научный Татарстан, 2010. № 3. С. 207–214.

Шәкүрова Мөслимә Мәгъсум кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре